

*Людміла Дучыц
Ірына Клімковіч*

РАКА Ў ТРАДЫЦЫЙНЫМ СВЕТАПОГЛЯДЗЕ БЕЛАРУСАЎ

У міфалогіі рака з'яўляецца элементам ландшафтнага коду светабудовы і выступае ў якасці стрыжня, які пранізвае верхні, сярэдні і ніжні свет. Яна сімвалізуе дарогу, рух, шлях, які вядзе ў Іншасвет і звязвае

жывых з памерлымі. Рачной вадзе прыпісваецца ажыўляльная сіла (жывая вада, здаровая, моцная, хуткая). У паэтычных тэкстах рака называецца карміцелькай, маці. З водамі рэк звязана шанаванне ніжняга свету, царства памерлых і яго багоў, асабліва Вялеса (Воласа). У чарадзейных казках кінутыя героямі рэчы (ручнік, пояс, стужка) ператвараюцца ў рэкі, якія выратаўваюць ад пагоні. Міфічная Вогненная Рака, што аддзяляе свет жывых ад іншасвету – перашкода, якую пераадоўвае душа памерлага. А малочныя рэкі з кісельнымі берагамі, рэкі з мёду і віна – сімвал матэрыяльнага дастатку, бестурботнага жыцця і багацця. Разам з тым, Птушыны Шлях на нябёсах уяўляецца дарогай на той свет і асацыіруецца з ракою, якая аддзяляе свет жывых ад свету памерлых. Яна можа асэнсоўвацца і як падземная, і як горная.

На тэрыторыі Беларусі налічваецца больш за 20 тысяч рэк, большасць з якіх авеяна легендамі. Згодна з этыялагічнымі легендамі, рэкі – крывяносныя жылы зямлі. Рачная вада струменіць па зямной паверхні, а затым вяртаецца ў сярэдзіну праз пуп Зямлі. Паводле павер’яў, рэкі былі створаны звярамі і птушкамі. Па загадзе Бога яны раскапалі рэчышчы і запоўнілі іх дажджавой вадой. У Докшыцкім раёне пра раку Бярэзіну (Бярозу) і ў наш час расказваюць, быццам некалі насупраць млына расла бяроза. Млынарова свіння рыла пад ёй, дарылася да вадзяной жылы, і так утварылася рака [26, 367].

Ёсць аповяданні пра рэчышчы, якія з’явіліся ад таго, што іх выкапалі волаты і асілкі. Яны павытоптвалі зямлю і прааралі яе вялізнымі карчамі ад вырваных з каранем дрэў [26, 51, 68 – 69; 38, 265]. Існуе матыў узнікнення рэк ад крыві і цела волатаў, як у вядомай старажытнарускай быліне пра багатыра Дуная. У саборніцтве па стральбе з лука са сваёй жонкай Настассяй, літоўскай каралеўнай, абое гінуць. Пасля смерці багатыр ператвараецца ў раку Дунай – галоўную раку ўсіх славян, а ягоная жонка – у раку Настассю [14, 198 – 199]. Рака Волма нібыта пацякла з галавы волата, які быў забіты ворагам [21, 77 – 78]. Рэчка Багатырка на Полаччыне пацякла з цэбраў, што несла багатырка [20, 74 – 75]. Узнікненне Дзвіны і Дняпра звязана з родапачынальнікамі беларусаў: волатам Баем, ягоным Сынам Белаполем і двума сабакамі Стаўры і Гаўры. Куды пабеглі легендарныя сабакі, там пацяклі Дзвіна і Дняпро. На беразе ракі Нятупы былі забіты волаты (па другой версіі разбойнікі) Волак і Вісек, дзе потым быў створаны горад Ваўкавыск. На Свіслачы волат-чараўнік Менеск пабудаваў каменны млын на сямі колах, які малоў на муку каменне [26, 78 – 79, 268, 277 – 278].

Заслугоўваюць увагі і шырока распаўсюджаныя сюжэты пра перакідванне праз раку каменных сякер першапродкамі-волатамі [39, 350 – 373; 40, 354 – 368]. У в. Чарнавокі Верхнядзвінскага раёна пра Гару Літоўшчына вядома легенда пра тое, як літоўцы біліся каменнымі сякерамі праз раку. Часам замест сякеры фігуруюць жорны. Так, у адной з легенд пра Дзвіну расказваецца, што ўначы асілкі з супрацьлеглых берагоў ракі кідалі

адзін аднаму жорны [5, 196]. На адным беразе ракі Усяжа ў Смалявіцкім раёне (в. Каменка) знаходзіцца гарадзішча, а на другім (былы маёнтак Юзэфава) – прыродная гара пад назвай Замак. Згодна легендзе, волаты гэтых паселішчаў біліся паміж сабой праз раку каменнымі сякерамі [28, 95]. Багатыры Сцяпан і Марка, каб дабіцца кахання багатыркі Кацярыны, кідалі каменне праз Сож [26, 400].

Варта адзначыць, што функцыі волатаў у пазнейшых легендах пераймаюць разбойнікі або звычайныя людзі. Так, рэчышча ракі Нарвы змяніў разбойнік Мацейка, якога пахавалі на яе беразе, а ўзгорак над магілай назвалі Мацейкава Гара [26, 346 – 347]. У ракі Лынтупкі, якая цячэ ў Пастаўскім раёне, таксама было зменена рэчышча, і зрабіў гэта нейкі «*лынтупскі пан*». Пасля гэтага рака абмялела і летам пачала перасыхаць. Паводле другой версіі, у раку Лынтупку ператварылася валатоўна Лінда [9, 4, 19 – 23]. Удзельнічалі ў стварэнні рэк і звычайныя людзі. Прыкладам, рака Нёман раней была чалавекам па імені Нёман (Неманец) [31, 329], а Сож і Дняпро – сынамі сівога старога бацькі Дзвіны або Рыдама (ад антычнай назвы Дзвіны – Эрыдан) [31, 154, 453 – 454]. Пра паходжанне Сожа і Дняпра існуе легенда з матывам бацькоўскага благаслаўлення. Спачатку бацька збіраўся блаславіць старэйшага Сожа. Але Няпро падмануў усіх і атрымаў бласлаўленне раней, чаму і пайшоў лугамі ды гарадамі. Другому па чарзе Сожу нічога не заставалася, як пацячы імхамі ды балотамі [26, 370 – 371]. Назва Вілія нібыта паходзіць ад імя легендарнага князя Віллі [31, 103]. Па іншаму варыянту, ад імя дзяўчыны Улліаны (Вуліяны) або Віліі [15, 25 – 27; 16, 3 – 5; 26, 367]. Назва ракі Ведрыч (правы прыток Дняпра) пайшла ад імя дзяўчыны Ведрыцы, якая, падманутая панскім сынам, утапілася ў крыніцы, з якой і пацякла рака. Рака Дзвявічая каля в. Кузьмічы Добрушкага раёна атрымала назву ад таго, што ў ёй утапілася дзяўчынка [36, 37 – 39].

Рэкі звязаны з падземнымі водамі і з такімі міфалагічнымі хтанічнымі істотамі, як Змей, Цмок і Чорт. Так, пра раку Вужыцу ў Верхнядзвінскім раёне існуе такая легенда. Адночы ўцякаў ад агромністага вужа салдат. Вуж гнаўся за ім ад праклятай за людскія грахі вёскі да Дзвіны. Пасля таго, як стрэліў Пярун, і на месцы вёскі стала вада, а салдат паспеў пераплыць Дзвіну, увесь вужыны шлях, «*пятляючы з боку ў бок*», запоўніўся вадой. Так нібыта ўтварылася рака Вужыца [27, 29].

Распаўсюджаны легенды пра аранне на хтанічнай жывёле, у выніку чаго з'яўляюцца рэчышчы будучых рэк або валы па іх баках. Звычайна гэта робяць казачныя волаты-кавалі. Як у легендзе пра князя Радара, які здолеў запрэгчы змея Крагавея ў саху і зрабіць велізарную разору. Потым яна была названа ракой Бугам і стала мяжой паміж беларускім і польскім краем [26, 82 – 83]. Пазней функцыю казачных волатаў пераймаюць хрысціянскія святыя Кузьма і Дзям'ян. У выніку з'яўляюцца валы па баках Дняпра (Змеевы Валы), вытокі і рэчышчы такіх рэк, як Сож – прыток Дняпра і Віць – прыток Прыпяці. Але ўсе гэтыя легенды дайшлі да нас у змененай форме.

Відавочна, што, па старажытных вераваннях, рака з'явілася там, дзе прапаўзла і пакінула след агромністая змяя або сваім рухам паказала дарогу рацэ [23, 117 – 121]. Цікава, што і самаплынь вады параўноўваюцца ў народнай свядомасці са змеямі, як у паданні пра ўзнікненне Дамашкаўскага возера ў Докшыцкім раёне. Яго, як і раку Бярозу, вырылі таксама свінні, якія «дарыліся да земляных цмокаў»[26, 381].

Займеннікам Змея або Цмока ў легендах часта выступае Чорт. Ён, як і іншыя нячысцікі, вельмі раўніва ставіцца да сваёй гаспадаркі – зямных водаў. Нячысцік або жыве ў водных нетрах, або знаходзіцца побач, дбайна ахоўвае іх і не дазваляе нікому без дазволу карыстацца імі. Калі нехта парушае забарону, ён помсціць: перагароджвае рэкі і ручаі камянямі, зямлёй. Як у легендзе, дзе Чорт вырашыў кінуць камень на тое месца на беразе ракі, дзе сядзеў вандроўнік, апусціўшы ў ваду стомленыя ногі. У другім творы Д'ябал нёс камень, каб запрудзіць Дзвіну. Але праспяваў певень, і Д'ябал, не данёсшы камень да ракі, кінуў яго ў балота. Дно Віліі на паўдарозе паміж Жодзішкамі і Тупальшчынай сапраўды завалена камянямі. Лічыцца, што гэта справа Чорта, які не хацеў, каб з гэтых камянёў быў пабудаваны касцёл, і таму некаторыя камяні перакідваў на другі бераг. Частка камянёў не даляцела да месца. А адзін вялікі камень Чорт упусціў, калі прапеў певень [13, 32 – 44; 26, 239, 359, 361].

Каменне, якім Чорт запруджвае рэкі, часта носіць такія назвы, як Чортаў Перавоз, Д'ябальскі Мост, Марынкiны Парожкі, Шведава Грэбля [12, 113 – 114]. Пра Каменны Брод праз раку Вабіч паміж вёскамі Нежкаў і Вішоў у Бялыніцкім раёне расказваюць, што неяк Чорт прывалок воз каменя і, калі скідаў яго ў ваду, утапіўся сам. Калі хто ноччу ідзе праз Каменны Брод, чуе, як крычыць з таго свету вішоўскі Чорт [7, 16].

Многія прыгоркі на беразе Віліі называюцца Чортавымі. Пра адзін з такіх распавядаюць, быццам Чорт раззлаваўся нечага на раку Вілію і хацеў яе засыпаць. Панёс ён вялікі мех з зямлёю, але не паспеў у час скончыць пачатае: перашкодзіў певень. Тады Чорт кінуў мех і ўцёк, а на тым месцы зрабіўся прыгорак. Часам Чорт бярэ выгляд нейкай жывёлы. Так, каля Нёмана селяніну паказаўся Чорт у выглядзе сабакі. А калі ён пераязджаў Нёман па мосце, у яго сталі валы. У другім творы войт сустрэў каля Нёмана нячысціка, які памяняўся з ім табакеркамі. Але потым, ужо дома, замест залатой табакеркі войт убачыў у сябе чортава капыта [26, 142 – 143, 149, 338].

Каменныя парогі і нават асобныя камяні ў рэчышчах маюць другія імёны. Шырока вядомымі былі Барысавы камяні ў рэчышчы Заходняй Дзвіны. Адзін камень знаходзіцца каля Полацка, другія тры – каля Дзісны і астатнія – каля Друі. Камень, які ляжыць каля Полацка, у 1981 г. выцягнулі з ракі і паставілі каля Сафійскага сабора. Камень у Друі пазней таксама выцягнулі з вады і паставілі на беразе. Два дзісенскія камяні ўзарваны ў 1939 г., а трэці, невялікі, яшчэ ў канцы XIX ст. перавезены ў Маскву, і

цяпер знаходзіцца ў Музеі «Каломенскае». Каля в. Забежжа паблізу Віцебска ў Дзвіне ляжыць Дзявочы Камень са слядком дзяўчыны-валатоўны, якая нібыта хацела пераступіць раку, але спатыкнулася аб камень і пакінула след.

Хтанічным гаспадаром рэк выступае Цар рыб, які жыве ў Дзвіне і засцерагае рыбу ад рыбаловаў. Кажуць, што раней ён выходзіў на бераг у выглядзе паніча з рыбіным хвостом, але аднойчы забыўся на час, згубіў пільнасць і доўга танчыў на вяселлі ў карчме. Гэтым скарысталіся рыбакі і нацягалі з Дзвіны шмат рыбы. Потым Цар з вялікага жалю плакаў цэлы тыдзень, ад чаго ўся Дзвіна жалобна хвалявалася і стагнала. А Цара рыб з таго часу ніколі не бачылі сярод людзей [26, 73 – 74]. Паводле вераванняў, іншым «*царом над вадой і над рыбай*» з'яўляецца Вадзянік або Вадзяны Дзед. Лічылася, што гэты міфалагічны персанаж, якога ўяўлялі кашлатым старым з зялёнымі валасамі і перапонкамі паміж пальцамі на нагах, у кожнага вадаёма быў свой. Да чалавека ён ставіўся агрэсіўна, тапіў людзей і чаўны, ламаў вадзяныя млыны. Але, калі яго ўшаноўвалі, кідалі ў раку ахвяраванні і маліліся яму, «*вадзяны цар*» спрыяў рыбакам і другім людзям ва ўсіх справах, звязаных з вадой [31, 64].

Існуе шэраг легенд, дзе за зямныя воды адказваюць ужо жаночыя міфалагічныя персанажы. Гэта ў асноўным княгіні, каралевы, цырыцы, чарадзейкі, варажбіткі, цыганкі, шведкі і інш. Некаторыя даследчыкі лічаць такія персанажы замяшчальнікамі жаночай пары Вялеса. Звычайна ў падобных легендах распавядаецца пра тое, як у такіх жанчын па неасцярожнасці топіцца дзіця (сын, зрэдку дачка) і яны ў распачы праклінаюць (заклінаюць) раку. У выніку такія рэкі, якія ў народзе называюць «*заклятымі*», перасыхаюць або мялеюць. Прыкладам, рака ў вёсках Добравічы і Дзіракі Горныя Вілейскага раёна [17, 289 – 296] або рака Морачна ў Лунінецкім раёне, у Жыткавічах і інш. [32, 147]. У Капылі пра рэчку Каменку, якая цячэ каля гарадзішча, распавядаюць, што там патануў адзіны сын варажбіткі. Яна пракляла раку, а навакольныя мясціны зачаравала. У адно імгненне замак знік пад зямлёй, а вадзі з рэчкі варажбітка схавала ў нетрах Замкавай Гары [19, 64 – 68]. Рэчышча Дняпра звлістае ад таго, што яму пераймалі дарогу ведзьмы, у якіх утапіліся сыны. Таму рака мяняла свой шлях [26, 372]. У в. Кеўлы Смаргонскага раёна, паводле аднаго з апавяданняў, у рацэ ўтапілася дачка цыганкі-чарадзейкі, і яна заклала раку, а па іншаму – раку спыніў Напалеон [4, № 108].

Сцвярджаюць, што абмяленню некалі паўнаводнай ракі Мухавец садзейнічала каралева Бона. З-за таго, што карэта, на якой яна праязджала па масту праз раку, перакулілася, а яе дзіця ўпала ў вадзі і было праглынута мясцовым змеем, каралева заклала раку. Яна загадала: «*Каб ты, Мухавец, сышоў на мізінны палец*». Што і здарылася: рака абмялела [26, 279 – 280]. А былая рака Смець каля в. Вялута Лунінецкага раёна высахла і зарасла травой, таму што была заклата змяёй за тое, што тут патанулі яе змеянаты

[11, 289]. На Вілейшчыне ў в. Куляшы сваё дзіця ў рэчцы ўтапіла нібыта самамядзведзіца. Яна запячатала раку і на камені пакінула след. А ў в. Шылавічы пра рэчку Верацея расказваюць, што дзяўчына выпадкова ўтапіла верацяно і за гэта таксама пракляла раку [17, 293 – 294].

Ёсць легенды, дзе гаворыцца, што ў рацэ патануў мужчына. У в. Ярхі Вілейскага раёна гэта быў князь, потым з-за гэтага княгіня пракляла раку. У в. Студзёнка таго ж раёна лічаць, што ў рацэ ўтапіўся англічанін. Прыехала яго жонка з Англіі і пракляла раку. Часта дадаецца, што закліцце суправаджае пэўнае дзеянне. Так, у в. Добравічы Вілейскага раёна цыганка запаліла на беразе свечкі, стала варажыць, і тады рэчка высахла [17, 293 – 294]. У Арэпічах Жабінкаўскага раёна маці-каралева кінула ў раку шчотку, і тады вада спала. Падобнае паданне існуе і ў в. Карабы Ашмянскага раёна, дзе цыганка дастала шчотку, якой часала лён, кінула ў раку, і тая высахла. У в. Падлесе Баранавіцкага раёна таксама высахла рака, але пасля таго, як маці-чараўніца закрыла раку патэльніай. Падобная легенда ёсць і пра адзін з прытокаў Нёмана ў яго вярхоўі. У Поразавае Свіслацкага раёна выток ручая цыганка закрыла авечай поўсцю. Тое самае адбылося і з прытокам Росі, калі там таксама ўтапілася цыганё. У в. Баравая Чашніцкага раёна, як расказвае легенда, ноччу ведзьмы расчэсвалі валасы і забілі імі рэчку, пасля чаго яна перастала цячы ў Святое возера. Каля Капыля была некалі паўнаводная рака, дзе патануў сын чараўніцы Янка. Ягоная маці пакарала воды ракі, якія імгненна сплылі ў крынічку. Каб яны не расплыліся зноў, чараўніца прыкрыла іх зверху чыгуннай юшкай. Побач з в. Покрашава Слуцкага раёна таксама раней працякала рака. Неяк там утапілася дачка вядзьмаркі, пасля чаго маці заклала выток ракі каменем. Рака высахла, і ўтварыўся вялікі камілог [26, 327, 375 – 377].

Існуе шмат павер'яў, паводле якіх заклітую раку нібыта можна аднавіць. У в. Цяхцін Бялыніцкага раёна раку Цех закліла ведзьма, кінуўшы туды камень. Калі знайсці і выкапаць той камень, то рака адновіцца [7, 18]. Каля в. Ярхі Вілейскага раёна ў нізіне Васілёў Лог на месцы заклітай рэчкі ляжыць Белы Камень. Калі камень сцягнуць дванаццаццю жарабцамі, народжанымі ад адной сівой кабылы, то з-пад яго пацячэ рэчка і затопіць вёску. У Куранцы Вілейскага раёна павер'е звязана з чорнымі жарабцамі. Там для аднаўлення ракі трэба вырваць або адзін лазовы куст чатырма чорнымі жарабцамі, або двума чорнымі жарабцамі вырваць тры кусты з берага ручая. У в. Студзёнка гэтага ж раёна лічаць, што дастаткова вырваць з зямлі лазовы куст у пачатку рэчкі [17, 293 – 294]. У Кеўлах Смаргонскага раёна адкрыць раку можа хлопец 18-ці гадоў, калі праедзе на чорным жарабцы ўздоўж лажбіны [4, № 108]. Пра аднаўленне заклітай рэчкі Нятупы каля Ваўкавыска легенда расказвае, як нейкі салдат прапанаваў аднавіць раку, але патрабаваў заплаціць вялікія грошы і перанесці горад у іншае месца, таму што вада можа затапіць яго [6, 7 – 8]. У в. Замасцяны на Валожыншчыне нібыта пасля таго, як у рэчцы патануў княжыч, ягоная

нянька пракляла яе, а выток закрыла патэльняй. Пасля з Расіі прыехаў канавал і сказаў, што зможа аднавіць рэчку. Але для гэтага трэба, каб кемлівы чалавек на імклівым кані як мага хутчэй паспеў выцягнуць патэльню і ўцячы. У адваротным выпадку смельчака можа змыць вадой, якая ліне пасля гэтага з неверагоднай сілай. Але такога чалавека не знайшлося [26, 263 – 264].

Існуе шмат легенд пра затопленыя ў рэках багацці: воз грошай, залаты човен, карэта з золатам, зброя і інш. У в. Баравая Слабада Пухавіцкага раёна ў рацэ Цітаўка затануў воз грошай і нехта (Швед, Напалеон ці Кацярына) згубіў шапку. Шмат дзе можна пачуць, што Напалеон пры адступленні праз Бярэзіну (Дняпроўскую) згубіў там шапку [41, 461]. Каля в. Шчабрын паблізу Брэста зафіксавана легенда пра гару Адамуху, дзе некалі стаяў замак багацея Адама. Ён не меў нашчадкаў і закапаў грошы на дне ракі Мухавец, а папярэдне адвёў ваду каналам. Паводле павер'я, грошы ў куфры нібыта часам усплываюць на паверхню для прасушкі [35, 90]. Расказваюць пра незлічоныя зачараваныя скарбы, схаваныя ў рэчцы каля замчышча побач з вёскай Мсцібава Ваўкавыскага раёна. Яны выходзілі на паверхню ў выглядзе белых і чырвоных агеньчыкаў і нейкай асобы са шчоткай у руцэ [26, 414].

Шэраг легенд звязаны з расказами пра з'яўленне на рацэ цудадзейнага абраза. У царкве г. Дзісна Мёрскага раёна ўшаноўваюць абраз Адзігітрыі, які нібыта калісьці прыплыў сюды па рацэ Дзісёнцы. У в. Мыто Лідскага раёна абраз прыплыў па рацэ Дзітва і пры гэтым раскачваўся на хвалях. Ад таго і атрымаў назву Калыханская ікона. Калі ён плыў, то адзін пастух ударыў яго бічом і ад гэтага на абразе засталіся дзве крывавыя плямы [37, 328 – 329]. У в. Сітцы Докшыцкага раёна абраз ўбачылі на рацэ Сэрвач, дзе ён плыў супраць плыні. Па адной з легенд, мясцовы цудадзейны абраз прыплыў па рацэ і ў в. Ракавічы Шчучынскага раёна [4, №№ 72, 135]. У Мінску цудатворны абраз Божай Маці нібыта ў 1500 г. спачатку плыў па Дняпры, потым па Бярэзіне, затым па Свіслачы і даплыў да мінскага замчышча. Яго дасталі з ракі і змясцілі ў царкве [3, 1 – 4]. Шырока вядома легенда пра тураўскія каменныя крыжы, якія прыплылі ў Тураў з Кіева па Прыпяці таксама супраць плыні. Калі іх задумалі спыніць, уся рака пакрылася крывёй.

Ёсць легенды, дзе гаворыцца пра званы, якія скінулі ў раку або якія прыплылі па рацэ. У в. Вясея Слуцкага раёна нібыта некалі была разбураная царква, а звон скаціўся ў раку. Падчас службы ў гарадскіх храмах Слуцка з ракі даносіліся бомы. У в. Малы Рожан Салігорскага раёна ў вайну пры разбурэнні вёскі адзін са званоў скінулі ў раку. Штогод, у першы дзень Вялікадня, звон падаваў глухія гукі, якія маглі пачуць толькі людзі, што дагадзілі Богу [10, 176 – 178]. Каля в. Гарадзец былога Кобрынскага павета званы быццам бы прыплылі да берага ракі і зазванілі. Але хрэсны ход

спазняўся, і званы пачалі знікаць у вадзе. Закінулі сеці і паспелі выцягнуць толькі адзін з іх, а другі паплыў далей [41, 422 – 424].

Сакральным статусам і назвамі вылучаюцца выспы на рэках: гэта на Заходняй Дзвіне Выспа Баторыя ў Дзісне, вялікая выспа на гэтай жа рэчцы каля г. п. Друя ў Браслаўскім раёне, дзе, паводле легенды, княгіня Вольга заклала храм Праабражэння Гасподня, Ксяндзоўскі ці Олжын востраў у Друі і інш. Выспа, як прыстанішча памерлых, адзеленае ад жывых воднай прасторай, якую павінна пераадолець душа нябожчыка, фігуруе і ў беларускай пахавальнай абраднасці. Так, выспа з могілкамі месціцца на рацэ Свольна каля в. Чарнавокі Верхнядзвінскага раёна [31, 90 – 91]. Калі памерлы пераходзіць такую раку, ён забывае ўсё, што з ім адбывалася на гэтым свеце. Верылі таксама пра немагчымасць для памерлага пераадолець водную перашкоду ў зваротным шляху. Таму вельмі часта могілкі рабілі на выспе возера або ракі ці на другім беразе вадаёма [34, 11 – 13].

Ушаноўваліся і апяваліся ў легендах затоці, вытокі і сутокі рэк. Прыкладам, у затоцы ракі каля в. Малышкі Вілейскага раёна быццам бы праваліўся пан у карэце, а вось выток ракі Вільні каля в. Кемяны Ашмянскага раёна заўсёды лічыўся святым. Археалагічныя раскопкі каля яго паказалі, што яшчэ ў раннім жалезным веку тут існавала паганскае капішча. Выток гэтай ракі звязаны і са Сцёп-каменем, які адносіцца да катэгорыі камянёў-краўцоў. А гэта, у сваю чаргу, звязана з ушанаваннем бога Вялеса, які меў непасрэднае дачыненне да зямных водаў [31, 97]. Вада з рэк і іх сутокаў выкарыстоўвалася ў лекавай магіі. Так, вада, узятая ў сутоку, успрымалася ў народнай свядомасці сакральнай і ўжывалася ў знахарскай практыцы. Такую ваду давалі каровам для павелічэння ў іх надояў малака. У адной лекавай замове Божая Маці звяртаецца да гаспадыні хворай каровы так: *«І гані яе, дзе наўкрыж рэчкі ідуць. Там ты яе напувай, шоб малако прыбувала»* [31, 467].

У Чавусах на Магілёўшчыне ў канцы XIX ст. лічылася, што ваду з рэчкі ў лекавых мэтах трэба зачэрпваць менавіта коўшыкам і толькі адзін раз. Паўтараць нельга, нават калі вада і не зачэрпнулася з першага разу. Потым несці ваду трэба не аглядаючыся. Толькі ў такім выпадку яна будзе валодаць лекавай сілай і вылекуе вочы [29, 134]. Ад хваробы пазбаўляліся такім рытуальным спосабам, як пусканне яе па вадзе. Хворыя купаліся і сплаўлялі што-небудзь са сваёй вопраткі, а маці хворых дзяцей іх вопратку, зрэзаны каўтун, ніці з вузлякамі па ліку бародавак, якія намагаліся вывесці, малако з крывёю, надоенае ў каровы. На Палессі, калі хварэла дзіця, пяклі маленькі круглы хлябец з прэснага цеста, якім каталі па целу хворага, сімвалічна здымаючы з яго хваробу, а затым, завярнуўшы хлеб у пялюшку, пускалі па вадзе. Пускалі па вадзе порчу, падкінутую ў дом: яйка, загорнуты ў анучу след і г. д.

Вядомы таксама матыў пераправы праз раку смерці або хваробы (Халера, Паморак, Пошасць і інш.) у вобразе жанчыны, якая сядзіць на

беразе і просіць пра дапамогу. Звычайна дапамагае рыбак або салдат, якія пераносяць яе праз раку ў сяло. У выніку яны прыносяць у вёску смяротную хваробу, але ў падзяку самі пазбаўляюцца ад яе. Паводле народных вераванняў, з мэтай пазбаўлення ад падобных міфалагічных персанажаў, шкодных насякомых і жывёл трэба перайсці праз раку ці ручай. Часам у легендах рыбак або салдат ахвяруюць сабой і, падманваючы хваробу, скідваюць яе ў вір. Вядома, што вір у міфалогіі лічыцца самым небяспечным месцам на рацэ, дзе жывуць водныя дэманьы кшталту Вірніка (разнавіднасць Вадзяніка). Верылі, што вадой з віру нельга ўмывацца, іначэй будучь вогнікі, але можна піць для выклікання месячных [25, 394 – 395; 26, 190 – 196, 198 – 199]. Пры лекаванні ліхаманкі завязвалі ў новае палатно 77 зерняў для сясцёр-ліхаманак, хлеб, соль і пры ўзмацненні хваробы прыводзілі хворага да ручаю, дзе прамаўлялі замову і перакідвалі вузюлок праз ваду. Па палескіх апакрыфічных легендах, Багародзіца з немаўлём, ратуючыся ад пераследу, пераплывае раку. У гонар гэтага святкуецца Пераплаўная Серада (сярэдзіна Вялікага посту), калі бяруць ваду ў рацэ, асвятчаюць і захоўваюць увесь год для лекавання. Шырока распаўсюджаны матыў, што пераправіцца праз раку і не замачыць ногі могуць толькі бязгрэшныя людзі [34, 11 – 13].

Са старажытных часоў існуе звычай прыносіць рэкам ахвяры. Мяркуецца, што некалі былі і чалавечыя ахвяры. Рыбакі прыносілі ахвяру Вадзяніку ў рыбалоўны сезон або будавалі млын ці грэблю. Для Вадзяніка кідалі ў ваду першую злоўленую рыбіну, масла, мёд, хлебныя крошкі або хлеб, лілі гарэлку. Бортнікі прыносілі у ахвяру Вадзянікурой пчол. У XIX ст., калі плытагоны плылі па Віліі, то каля рачных парогаў кідалі ў ваду хлеб-соль і пры гэтым казалі: «*Хлеб-соль прымі, а мяне прапусці*» [30, 24 – 30]. Звычай кідаць у раку кавалачкі хлеба вельмі распаўсюджаны. У Горацкім раёне ў час вяселля, калі маладыя праязджалі цераз мост, то абавязкова кідалі ў раку кавалачкі хлеба [24, 205 – 206]. У в. Валова Гара Лепельскага раёна яшчэ ў пачатку XX ст. у час вяселля маладыя ахвяравалі водам рэк Эса і Бярэшча шклянку самагону і які-небудзь пачастунак з вясельнага стала. Так рабілі, каб атрымаць бласлаўленне ад змеепадобнай пачвары на імя Цмок, які нібыта жыў у гэтых водах [23, 121]. Паўсюдна, калі маладая ўжо жыла ў доме мужа і першы раз ішла па ваду да ракі, то кідала туды грошы, каб ва ўсім шанцавала.

Рака – гэта і шлях у Іншасвет. Таму рэчы, адпраўленыя па вадзе, часта былі прызначаны памерлым. У Палессі на Дзяды ў сем'ях, дзе былі тапельцы, ежу для іх насілі не на могілкі, а складалі ў спецыяльную талерку, адносілі на раку і пускалі па вадзе. На ваду пускалі старыя іконы, малітоўнікі, шкарлупінне ад велікодных яек, вербныя галінкі, асвечаныя ў Вербную Нядзелю, першыя стрыжаныя валасы дзіцяці, вырваны ў полі залом, сапсаванае ведзьмай малако, трэскі ад труны нябожчыка і г. д. Пусканне па вадзе дзяжы з хлебам ці іконай – вядомы спосаб знаходжання тапельца: гэтыя рэчы пачынаюць круціцца ў вадзе [1, 354 – 57]. Па рацэ з

іншага свету на гэты з'яўляюцца і дзеці: «*Дітэй ловляць на річцы*», «*табе ў рэцце паймалі*», «*на річцы зловылы, як дзіця плыло*». У баладах па плыні ракі сплаўляюць сваіх пазашлюбных дзяцей грэшныя дзяўчыны, каб тыя знайшлі сваю долю [8, 416 – 419].

З рэкамі звязаны і розныя старадаўнія рытуалы, якія тлумачацца народнымі ўяўленнямі пра тое, што рэкі і другія крыніцы зямной вады цесна звязаныя з нябеснай вільгацю. Таму для супрацьдзеяння працяглым дажджам або сухменю праводзілі адпаведныя магічныя дзеянні. Так, яшчэ на памяці старажылаў у шэрагу вёсак падчас вялікай засухі рабілі абыдзённы абрад арання ракі. Дзеля гэтага жанчыны (як правіла, рытуальна чыстыя – удовы, дзяўчаты) упрагаліся ў плуг ці саху і хадзілі па рацэ, радзей баранавалі, сеялі мак або жыта, капалі ямки ў сухім рэчышчы ракі. Рытуальнае дзейства праводзілася тройчы, прычым хаджэнне адбывалася па сонцу, крыж-накрыж. Мэта абраду – зняць шкоду з ракі, уздзейнічаць на плоднасць зямлі і выклікаць дождж. Напрыклад, абрад арання ракі ў пачатку ХХ ст. спраўляўся ў в. Русаковічы б. Ігуменскага павета (цяпер Пухавіцкі раён) [18, 5 – 6]. У в. Стары Дзедзін Клімавіцкага раёна рэчку «*пераварочвалі*» аголеныя жанчыны, якія ўваходзілі ў ваду па пояс. Дзве жанчыны па дне цягнулі плуг, а дзве ішлі следам і паганялі пярэдніх лазовымі дубцамі. Астатнія ўдзельнікі працэсіі спявалі абрадавыя песні [22, 42 – 43]. Калі дождж доўга не спыняўся, верылі, што воды ракі нечым апаганены. Прыкладам, віноўніцай бесперапыннага дажджу ў Палессі лічылі жанчыну, якая ўтапіла ў рацэ сваё незаконнае дзіця. Тады яго трэба было знайсці і выцягнуць з вады [8, 417].

На многія каляндарныя святы і ў розныя памятныя дні на рэкі ішлі хрэсным ходам [33, 184 – 190]. Напрыклад, у мястэчку Лукомль у Чашніцкім раёне Віцебшчыны ў канцы ХІХ ст. у апошнюю пятніцу перад святам Пятра і Паўла з двух праваслаўных храмаў ішлі хрэсным ходам на раку Лукомку, дзе адбывалася асвячэнне вады. Людзі скідвалі абутак, уваходзілі ў раку і стаялі там да канца водасвяцця. Некаторыя кідалі ў ваду хусткі, ручнікі, кашулі. Усё гэта зносіла плынь. У Высокім Гарадцы (цяпер на тэрыторыі Талачынскага раёна) хрэсны ход на ручай Барыс ішоў ад храма ў дзень святых Барыса і Глеба (2 мая па старому стылю) [2, 12, 145]. У Мсціслаўлі хрэсны ход адбываўся на Чорны Ручай, у Свержані Рагачоўскага раёна – да ручая-крыніцы. У Сверынаве Стаўбцоўскага раёна у засуху маліліся каля ручая, які працякае каля касцёла, і прасілі дажджу [4, №№ 94, 149].

Такім чынам, як сведчыць сабраны матэрыял, рэкі Беларусі – гэта не толькі экасістэма, але і культурны элемент беларускага ландшафту. Легенды і павер'і, звязаныя з рэкамі, яшчэ вартыя дэтальнага вывучэння і асэнсавання.

ЛІТАРАТУРА

1. *Агапкина, Т. А.* Пускать по воде / Т. А. Агапкина // Славянские древности: этнолингвист. словарь в 5-ти т. / под общей ред. Н. И. Толстого. – Т. 4: П–С – М.: Международные отношения, 2009. – С. 354 – 357.
2. *Аникиевич, К. Т.* Сенненский уезд Могилевской губернии / К. Т. Аникиевич. – Могилев: Изд. Могилевского губерн. стат. комитета. Губ. тип., 1907.
3. *Арсеньева, С. Д.* Чудесное явление иконы Божией Матери на реке Свислочь в Минске 13 августа 1500 года / С. Д. Арсеньева. – Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1905.
4. Архіў Этна-гістарычнага цэнтра «Явар». Справы № 72, 94, 108, 135, 149.
5. Беларуская міфалогія / уклад. У. А. Васілевіч. – Мінск: Універсітэцкае, 2002.
6. *Булгаковский, Д.* Исторический очерк Волковыска, уездного города Гродненской губернии / Д. Булгаковский. – Вильна, 1882 .
7. Бялыніцкі Сшытак. Вып. 5. – Бялынічы, 2004.
8. *Виноградова, Л. Н.* Рака / Л. Н. Виноградова // Славянские древности: этнолингвист. словарь в 5-ти т. / под общей ред. Н. И. Толстого. – Т. 4: П – С – М.: Международные отношения, 2009. – С. 416 – 419.
9. *Гарбуль, А.* Рака Лынтупка і мястэчка Лынтупы ў паданнях народа тутэйшага / А. Гарбуль. – Паставы: Сумежжа, 2017.
10. *Губина, В. В.* Предания старины глубокой (легенды о белорусских храмах) / В. В. Губина // Исторический поиск Беларуси. Альманах. – Мінск: Экономпресс, 2006. – С. 175 – 181.
11. *Гура, А. В.* Символика животных в ставянской народной традиции / А. В. Гура. – М.: Индрик, 1997.
12. *Демидович, П.* Из области верований и сказаний белорусов / П. Демидович // Этнографическое обозрение. – 1896. – № 1. – С. 91 – 120.
13. *Дучыц Л., Клімковіч І.* Міфалагічны персанаж «чорт» у беларускім ландшафце / Л. Дучыц, І. Клімковіч // Фалькларыстычныя даследаванні: Кантэкст. Тыпалогія. Сувязі: зб. навук. арт. Вып. 13 / рэдкал.: Т. І. Шамякіна (старш.) [і інш.]; пад навук. рэд. В. В. Прыемка. – Мінск: РІВШ, 2017. – 178 с.
14. *Иванов, В. В., Топоров, В. Н.* Дунай / В. В. Иванов, В. Н. Топоров // Мифологический словарь / гл. ред. Е. М. Мелетинский. – М.: Сов. энциклопедия, 1991. – С. 198 – 199.
15. *Зайкоўскі, Э. М.* Культы свяшчэнных рэк у старажытных жыхароў Беларусі / Э. М. Зайкоўскі // Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў: тэзісы

дакладаў і паведамленняў. – Мінск, 3 – 5 лютага 1993 г.; [рэдкал. М. П. Касцюк і інш.]. Ч. I. Гісторыя Беларусі. – Мінск, 1993. – С. 25 – 27.

16. *Зайкоўскі, Э.* Вілія і Вільня – святыя рэкі славян і балтаў / Э. Зайкоўскі // Весці Акадэміі нацыянальных меншасцяў. – № 1. – 1997. – С. 3 – 5.

17. *Зайцаў, А.* Рэлікты культуры быка на Вілейшчыне / А. Зайцаў // Вілейскі павет. Гісторыка-краязнаўчы гадавік. Вып. 2. – Мінск: Выдавец А. М. Янушкевіч, 2015. – С. 289 – 296.

18. *Зеленин, Д. К.* Истолкование пережиточных религиозных обрядов / Д. К. Зеленин // Советская этнография. – № 5. – 1934. – С. 3 – 10.

19. *Калядзінскі, Л. У.* Народныя паданні як крыніца тлумачэння паходжання назваў старажытных гарадоў Беларусі (паводле матэрыялаў з паселішча Капыль) / Л. У. Калядзінскі // Народныя традыцыі і нацыянальная культура: матэрыялы рэсп. навукова-практычнай канф., г. Мінск, 6–7 снежня 2001 г.; пад рэд. В. С. Цітова. У 2 кн. Кн. 1. – Мінск: БДПУ, 2001. – С. 64 – 68.

20. *Карандзей, І.* Помнікі старасветчыны і краявіды Вульскага і Расонскага раёнаў Полаччыны / І. Карандзей // Наш край. – № 8–9 (47–48). – 1929. – С. 74 – 75.

21. *Касьпяровіч, І.* Казкі пра волатаў на Чэрвеншчыне / І. Касьпяровіч // Наш край. – № 6 – 7 (45 – 46). – 1929. – С. 77 – 78.

22. *Кісляк, В.* Дзіўныя скарбы Старога Дзедзіна / В. Кісляк // Беларусь. – № 8. – 2015. – С. – 42 – 43.

23. *Клімковіч, І. Я.* Ландшафтныя аб'екты і паселішчы, звязаныя са змеямі / І. Я. Клімковіч // Таинственная Беларусь II: материалы конференции (г. Минск, 16 янв. 2016 г.). – Минск: Регистр, 2016. – С. 117 – 146.

24. *Котаў, Т.* Вяселле / Т. Котаў // Апісаньне Горацкага раёну (прырода, гаспадарка, гісторыя і быт). – Горкі, Друкарня Акадэміі, 1927.

25. *Левкиевская, Е. Е.* Водоворот / Е. Е. Левкиевская // Славянские древности: этнолингвист. словарь в 5-ти т. / под общей ред. Н. И. Толстого. – Т. 1: А – Г. – М.: Междунар. отношения, 1995. – С. 394 – 395.

26. Легенды і паданні. Беларуская народная творчасць. – Мінск: «Навука і тэхніка», 1983.

27. Легенды і паданні Віцебшчыны: зб. матэрыялаў абл. конкурсу «Легенды і паданні роднага краю»; [уклад. Н. Зайцава]. – Віцебск: Б. в., 2002.

28. *Ляўданскі, А. Н.* Раскопкі і археалагічныя разведкі ў Барысаўскім павеце / А. Н. Ляўданскі. – Менск, 1925 .

29. *Максимов, С.* Обитель и житель (из очерков Белоруссии) / С. Максимов // Древняя и Новая Россия. – № 6. – Санкт-Петербург, 1876. – С. 127 – 143.

30. Материалы по истории и географии Дисненского и Вилейского уездов Виленской губернии. Издание А. Сапунова и кн. В. Друцкого-Любецкого. – Витебск, Губернская Типо-Литография, 1896.

31. Міфалогія беларусаў: энцыклапед. слоўн. / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск: Беларусь, 2011.

32. Опросные листы Наркомпроса 1924г. по Мозырскому уезду // Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». Фонд № 1. Справа № 72.

33. *Петропавловский, А.* «Водяные отправки» в Могилевской губернии / А. Петропавловский // Этнографическое обозрение. – № 3/4. – 1911. – Москва, 1912. – С. 184 – 190.

34. *Плотникова, А. А.* Переправа через воду / А. А. Плотникова // Славянские древности: этнолингвист. словарь в 5-ти т. / под общей ред. Н. И. Толстого. – Т. 4: П – С – М.: Международные отношения, 2009. – С. 11 – 13.

35. *Покровский, Ф. В.* Археологическая карта Гродненской губернии / Ф. В. Покровский. – Вильна, Тип. А. Г. Сыркина, 1895 .

36. *Рогалев, А. Ф.* Скрытый смысл географических названий, легенд и преданий (по материалам Белоруссии) / А. Ф. Рогалев. – Гомель, «Барк», 2012.

37. *Савич, К.* (св.). Село Мыто и Колыховская икона Божией Матери / К. Савич // Литовские Епархиальные ведомости. – № 39. – 1893. – С. 328 – 329.

38. *Сержпутоўскі, А.* Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў / А. Сержпутоўскі. Беларуская акадэмія навук. – Менск: Друкарня Беларускай акадэміі навук, 1930.

39. *Смирнов, Ю. И.* Первожители с единственным топором / Ю. И. Смирнов // Балто-славянские исследования: сб. научн. трудов, 1997. – Москва: Индрик, 1998. – С. – 350 – 373.

40. *Смирнов, Ю. И.* Перебрасывание единственного топора / Ю. И. Смирнов // Балто-славянские исследования: сб. научн. трудов. – Москва, Языки славянских культур, 2009. – С. 354 – 368.

41. *Шейн, П. В.* Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края / П. В. Шейн; Т. 2. – Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии наук, 1893.

ДАДАТАК

Назвы сакралізаваных рэк і ручаёў

Бабенка, Бабча, Багатыр-Ручай, Балванка, Баранаўка, Барыс, Баярка, Белая Натопя, Белічанка, Белы Ручай, Валасавіца, Валова, Валоўка, Ведзьма, Вужыца, Вялікая Рака, Глухаўка, Грымучы Ручай, Дзевічынка, Дзевіца, Дзедава, Дзедаў Ручай, Дзіва, Дзівіна, Дзівінка, Дзявочая, Дуб,

Дубавец, Дубенка, Дубраўка, Дунаец, Дунай, Залатоўка, Залаты Ручай, Залаціна, Змейка, Зміёўка, Змяіны Ручай, Іграеўка, Казлоўка, Казлякоўка, Княгінька, Княгіня, Княжа, Княжая, Княжанка, Кравец, Краснадубка, Красны Рог, Красны Ручай, Краўцоў, Крывавы Ручай, Любавенка, Любіца, Любка, Мёртвы Ручай, Міртвіца, Паганы Ручай, Пагрэбніца, Свяда, Свядзіца, Святка, Святы Ручай, Свяцілаўка, Святазерка, Святчык, Святы Ручай, Свяціца, Серабранка, Сін, Сініца, Сіняводы, Сіняя, Старынка, Сточараўка, Сякеркі, Татарка, Тур, Турэя, Тур'я, Царкоўка, Чарнарэчча, Чарнаўка, Чарніца, Чарнушэнка, Чарняйка, Чорнавочка, Чорная Гразь, Чорная Натопка, Чорны Ручай, Чортаў Ручай, Чоценка, Швэцка Рэчка, Юр'ева, Яноўка.

Парогі (заторы, камяні) на рэках

Апякун, Балваны (Вялікі Балван, Малы Балван), Бурчак, Д'ябальскі Мост, Жыдоўская Барада, Жыдоўская Ярмолка, Званец, Калач, Камар, Каменны Брод, Лысіна Паца, Марынкiны Парожкі, Мікольскія Парогі, Міхалка, Нароўскія Парогі, Перавоз, Прывітальня, Пушкарскія Парогі, Свіное Месца, Тры Браты, Чартолле, Чортава Грэбля, Чортаў Перавоз, Шведава Грэбля.

Астравы на рэках

Выспа Баторыя (г. Дзісна), Ксяндзоўскі востраў (Ольжын востраў) (Друя, Браслаўскі раён), Святы востраў.

Віры на рэках

Адскі Калодзеж, Ведзьмін Вір, Каплічны Вір, Русальчыны Валасы, Сіні Вір, Чортаў Пруд.